Miriam van de Kamp

De revitalisering van stadsbuurten

Een multidisciplinaire aanpak met oog voor historische ontwikkelingen

In Nederland is de leefbare buurt uitgegroeid tot een populair beleidsthema. Bewoners kunnen een verbetering van de leefomstandigheden en de aanpak van buurtproblemen ervaren als erkenning – en dat geeft meer zelfvertrouwen. Ze kunnen hierdoor gestimuleerd worden bij het nemen van stappen om maatschappelijk vooruit te komen, bijvoorbeeld door het volgen van een opleiding of het zoeken van een baan. Buurten die meer bewoners uit de middenklasse aantrekken, verbeteren het sociaal-economische profiel van een stad. Vandaar dat veel beleid gericht is op de aanpak van problemen en achterstanden in de meest problematische wijken.[1] Intussen lijken sommige buurten (en hun bewoners) beter dan andere in staat te zijn om het tij van verval te keren en een opwaartse ontwikkeling op gang te brengen. Na een periode van verval weten zij zich op te richten, ook zonder onderdeel te zijn geweest van de Nederlandse overheidspolitiek ten aanzien van prachtwijken. Alsof zulke buurten over de 'juiste mix' van sociaal en cultureel kapitaal beschikken.

Nu is er al veel geschreven over de oorzaken van verval, het voorkomen daarvan en de effecten van maatregelen om het tegen te gaan. Over het proces van heroprichting lijken we beduidend minder te weten.[2] Toch werpt dit vragen op: kan een buurt revitaliseren zonder ingrijpen van de overheid? Wat is de rol van bewoners en ondernemers in een dergelijk proces? In welke mate ligt er aan zo'n kentering een samenloop van omstandigheden en activiteiten ten grondslag? Voor het ontwikkelen van een beleid dat werkelijk bijdraagt aan een opwaartse ontwikkeling van buurten is het belangrijk om beter zicht te krijgen op dat lange termijnproces en de mechanismen die daarbij een rol spelen. Uit dat besef is mijn project 'Revitalisering van stadsbuurten' voortgekomen, dat zich richt op de vraag wanneer en onder welke omstandigheden revitalisering plaatsvindt.

Het onderzoek waaraan ik hier refereer, maakt deel uit van een breed, multidisciplinair project 'Sociale mobiliteit: individuen, groepen en buurten' van het Netherlands Institute for City Innovation Studies (NICIS), het door de Nederlandse overheid aangewezen Maatschappelijk Topinstituut voor de steden.[3] In dit project doen sociale wetenschappers en historici van de universiteiten van Amsterdam en Leiden samen met zeven stedelijke partners (Almere, Amsterdam, Delft, Den Haag, Nijmegen, Utrecht en woningcorporatie Mitros) onderzoek naar processen van sociale mobiliteit op het niveau van individuen, groepen en buurten. In drie deelonderzoeken wordt onderzocht hoe positieve stedelijke ontwikkelingen zoals vernieuwing en dynamiek samenhangen

1 E. Vogelaar, *Actieplan Krachtwijken. Van Aandachtswijk naar Krachtwijk* (Den Haag 2007). VROM-raad, *Stad en stijging. Sociale stijging als leidraad voor stedelijke vernieuwing* (Den Haag 2006).

2 C. Adriaanse, *Succesfactoren van wijken die werken* (Gouda 2004) 1. W. Grisby e.a., 'The dynamics of neighbourhood change and decline', *Progress in planning* 28:1 (1987) 1-76.

3 Zie www.nicis.nl.

met negatieve ontwikkelingen als achterstand, probleemwijken, conflicten en stagnerende mobiliteit. Belangrijke vragen daarbij zijn: wat maakt dat sommige tweedegeneratie migranten stijgen en andere niet en wat is de rol van identificatieprocessen en van sociale contacten hierbij? Hoe werkt de opwaartse en neerwaartse dynamiek van buurten? En in hoeverre heeft buurtrevitalisering een positief effect op de sociale mobiliteit van buurtbewoners met een achterstand, en volgens welke mechanismen treedt dit effect dan op? In ieder deelonderzoek staat een van deze vragen centraal. [4] In dit artikel beschrijf ik de opzet, achtergrond en eerste resultaten van het tweede deelproject naar de revitalisering van stadsbuurten, dat wordt uitgevoerd bij het Centre for Modern Urban Studies van de Universiteit Leiden/Campus Den Haag.[5]

Een historisch proces

Opgaande en neergaande ontwikkelingen in een buurt worden vaak geassocieerd met een aantal specifieke factoren. Zo wordt de opleving van een buurt doorgaans in verband gebracht met gentrificatie, stijgende huizenprijzen en de komst van bemiddelde autochtone bewoners. Buurten die in verval zijn, worden daarentegen afgeschilderd als omgevingen met een slechte naam vanwege bijvoorbeeld criminaliteit en overlast. Die slechte reputatie zou dan te danken zijn aan de aanwezigheid van een grote groep allochtone bewoners. Beide beelden zijn nogal zwart-wit, zowel letterlijk als figuurlijk.

Over de wijze waarop de media wijken afschilderen is nog weinig bekend. Het hoeft geen betoog dat negatieve beelden over een wijk stigmatiserend kunnen zijn voor de bewoners ervan, ook nadat de situatie in de buurt al verbeterd is. Negatieve beeldvorming drukt een stempel op het vertrouwen van bewoners in de toekomst van een buurt en speelt een rol bij de overweging van mensen om ergens te gaan wonen of een bedrijf te vestigen.[6] De reputatie van een buurt beïnvloedt bovendien de plaats in de stedelijke wijkenhiërarchie, waaraan de aantrekkelijkheid van verschillende leefomgevingen valt af te lezen. De reputatie van een buurt hangt dus sterk samen met de (kansen op) ontwikkeling ervan. Hoe dat wederzijdse proces van beïnvloeding verloopt, valt overigens niet zo gemakkelijk te bepalen. Berichten in de media kunnen een signaalfunctie hebben, bijvoorbeeld dat er tekenen zijn dat het beter gaat met een buurt. Ze kunnen het proces van revitalisering echter ook negatief beïnvloeden, juist vanwege die speciale aandacht. Het ontwarren van die knoop vormt daarom een aandachtspunt in mijn onderzoek.

Maar ik wil verder gaan. De focus bij het huidig onderzoek naar de revitalisering van stadsbuurten ligt op factoren die verantwoordelijk zijn voor een opwaartse ontwikkeling. Hoe slagen buurten (en de bewoners ervan) erin een omslag tot stand te brengen van een vervallen en slecht bekend staande omgeving naar een buurt waarin mensen

4 Voor meer informatie over het NICIS project 'Sociale mobiliteit: individuen, groepen, buurten': zie www.imes.socsci.uva.nl/socialemobiliteit.

5 Het Centre for Modern Urban Studies beweegt zich op het snijvlak van stadsstudies, sociale geschiedenis en migratiegeschiedenis. De onderzoekers bestuderen stedelijke veranderingen in heden en verleden, met speciale aandacht voor het sociale en historische weefsel van de stad. Zie: www.campusdenhaag.nl/centre-mus.

6 L. Wacquant, 'Urban outcasts. Stigma and division in the black American ghetto and the French urban periphery', *International Journal of Urban and Regional Research* 17 (1993) 366-383; A. Hastings en J. Dean 'Challenging images. Tackling stigma through estate regeneration', *Policy and Politics* 31 (2003) 171-184; A. Ouwehand, 'Een omineuze naam'. Buurtreparatie en buurt reputatie', in: R. van Kempen en S. Musterd (red.), *De stadsbuurt. Ontwikkeling en betekenis* (Assen 2007); M. Permentier, *Reputation, neighbourhoods and behaviour* (Utrecht 2009) 123-131.

weer graag willen wonen? Het spreekt voor zich dat verschillende processen, factoren en actoren hierbij een rol spelen. Bij de analyse van het ontwikkelingsproces van een buurt worden doorgaans verschillende theorieën en onderzoekstradities gehanteerd, met als belangrijkste: de filtertheorie, de successietheorie, de woonwenstheorie, de grondwaardetheorie en de agent (institutionele) theorie.[7] Deze theorieën beperken zich veelal tot één of enkele factoren – de bereidheid van woningeigenaren om te investeren in hun buurt, de mate waarin nieuwe bewonersgroepen de plaats innemen van de oorspronkelijke bewoners, de grondprijzen, het institutionele kader etcetera –, zonder in te gaan op het overkoepelende proces waarin allerhande korte en lange termijnontwikkelingen een rol spelen. Daarom stellen verschillende onderzoekers als Hamnett, Grisby e.a. en Meulenbelt een holistische benadering voor. Op die manier proberen zij greep te krijgen op het brede scala aan sociale, politieke, economische en fysieke omstandigheden die samenkomen in een specifieke geografische locatie.[8] In een ander NICIS onderzoek naar het verval van buurten wordt het afglijden van de buurt gezien als het gevolg van het complexe samengaan van zowel sociale, fysieke als economische vervalspiralen en zowel ontwikkelingen binnen als buiten de buurt.[9]

Waar al deze onderzoekers echter grotendeels aan voorbijgaan, is de wijze waarop deze verschillende condities zich historisch hebben gevormd en de samenhang met de ontstaansgeschiedenis van een buurt. De ontwikkeling van buurten valt niet te doorgronden zonder de geschiedenis van een buurt en de stad waarin deze ligt bij de analyse te betrekken. Het traject dat is afgelegd om te komen tot de hedendaagse verhoudingen speelt een verklarende rol.[10] Zoals historicus Wim Willems benadrukt: 'Steden zijn wat ze zijn op grond van blauwdrukken uit het verleden, en tegelijk een uitkomst van keuzes in het heden.'[11] Door een historisch gegroeide specifieke lokale situatie kunnen buurten sterk verschillen en zich onderscheiden in de vorm van een aparte en hardnekkig voortbestaande identiteit.[12]

Revitaliserende buurten en mensen die daarbij het verschil maken

In de internationale literatuur wordt de stijging van buurten, meestal aangeduid als *upgrading* of *revitalization*, van oudsher geanalyseerd in termen van economisch kapitaal

7 R.E. Park e.a., *The city* (Chicago 1925). N. Smith 'Toward a theory of gentrification. A back to the city movement by capital, not people', *Journal of American Planning Association* 45 (1979) 538-548. Grisby e.a., 'The dynamics of neighbourhood change and decline'; C. Hamnett 'The blind men and the elephant. The explanation of gentrification' in: J. van Weesep en S. Musterd (red.), *Urban housing for the better-off. Gentrification in Europe* (Utrecht 1991) 30-51.

8 Grisby e.a., 'The dynamics of neighbourhood change and decline'. Hamnett, 'The blind men and the elephant'. K. Meulenbelt, 'Upgrading and downgrading within the metropolitan region of Rotterdam, 1970-90', *Urban Studies* 31 (1994) 1167-1191.

9 NICIS onderzoek 'Verval van buurten en sociale cohesie – op zoek naar "omslagpunten" en aangrijpingsmogelijkheden voor beleid'. De resultaten van het afgeronde onderzoek zijn weergegeven in het rapport R. Kleinhans & G. Bolt, *Vertrouwen houden in de buurt. Verval, opleving en collectieve zelfredzaamheid in stadsbuurten* (Delft 2010).

10 A. Lees en L.H. Hollen Lees beschouwen steden en hun ontwikkeling als een spiegel van sociale structuren, relaties en problemen. Zie A. Lees en L.H. Hollen Lees, *Cities and the making of modern Europe, 1750-1914* (Cambridge, 2007).

11 W. Willems, 'Verplaatsing als opdracht. Naar een meerstemmige stadsgeschiedenis', in: L. Lucassen en W. Willems, *Gelijkheid en onbehagen. Over steden, nieuwkomers en nationaal geheugenverlies* (Amsterdam 2006), 37-68, 64.

12 A. Markusen en G. Schrock, 'The distinctive city. Divergent patterns in growth, hierarchy and specialisation', *Urban Studies* 43 (2006) 1301-1323; R. Arigolu e.a. (red.), *Bloei en verval van vroeg-naoorlogse wijken* (Den Haag 2008) 8.

en vrijwel altijd in verband gebracht met gentrificatie, dat wil zeggen de stijging van de grondwaarde als gevolg van de komst van bewoners uit de gegoede middenklasse.[13] Zo geven Grisby e.a. aan dat de eerste op revitalisering gerichte programma's werden ingezet om een leefbare woonomgeving te creëren voor de huidige bewoners en hun opvolgers. Alleen zijn deze programma's veel ambitieuzer geworden. De nadruk is meer komen te liggen op het aantrekken van hoge inkomensgroepen en het beperken van de instroom of zelfs het vervangen van mensen met een lager inkomen of een kwetsbaar sociaal-economisch profiel.[14] Onderzoekers van een ander lopend NICIS onderzoek kijken met het oog daarop onder meer naar het verband tussen sociale stijging of daling (gemeten door inkomen) van een buurt met de fysieke stijging of daling daarvan (gemeten aan de hand van huizenprijzen).[15]

Verschillende onderzoekers hebben erop gewezen dat de sociale dynamiek van steden veel scherper in beeld komt als de ontwikkeling van de stad in een breder en ook historisch perspectief wordt geplaatst. Zo blijkt dan onder meer dat de sociale dynamiek zeker niet alleen wordt bepaald door de instroom van kapitaalkrachtige en goedopgeleide middengroepen.[16] De stedelijke economie draait bijvoorbeeld voor een belangrijk deel op lageropgeleide mensen die goedkope arbeid verrichten in sectoren als de schoonmaak, zorg en horeca.[17] Revitalisering kan dus ook plaatsvinden zonder dat er sprake is van de instroom van rijke bewoners. Een van de bekendste voorbeelden hiervan is het ontstaan van een lokale culturele economie door een specifieke groep migranten, zoals in een Chinatown.[18] In reactie hierop komt vaak een proces van (beperkte) gentrificatie op gang, dat overigens niet per se gelijk valt te stellen aan revitalisering. De opwaartse ontwikkeling van een buurt kan ook plaatsvinden doordat bewoners die zich daar hebben gevestigd, bijvoorbeeld in hun studententijd, zo gehecht zijn geraakt aan de omgeving dat zij niet verhuizen als ze ouder worden en hun inkomen stijgt.[19]

Het herstel van een buurt heeft altijd te maken met een substantiële groep mensen die zich persoonlijk verbonden voelt met de buurt – met de mensen, de gebouwen en het dagelijks leven in de wijk – en daar wil blijven wonen. Voordat een buurt tekenen van herstel laat zien, moeten deze mensen zich al uit vrije keuze hebben verbonden aan hun directe leefomgeving.[20] Stadsgeografen Van Kempen en Bolt beklemtonen daarnaast dat de (on)aantrekkelijkheid voor de kleine middenstand duidt op veranderingen in een buurt.[21] Dat levert de volgende definitie van 'revitalisering' op: het proces tijdens welk

13 G. Bridge, ' Perspectives on cultural capital and the neighbourhood', *Urban Studies* 43 (2006) 719-730.

14 Grisby e.a., 'The dynamics of neighbourhood change and decline'.

15 NICIS onderzoek 'Veranderende huishoudens en "functies" van woonmilieus'. Dit project staat onder leiding van Prof. Dr. Sako Musterd, Universiteit van Amsterdam. Zie www.nicis.nl voor meer info.

16 J. Burgers en G. Engbersen, *De emancipatieve stad. Een onderzoeksagenda met betrekking tot de sociale liftfunctie van grote steden* (Rotterdam 2004). A. Reijndorp 'Een parade van concepten. De creatieve stad als emancipatiemachine', in: L. Lucassen en W. Willems (red.), *De krachtige stad* (Amsterdam 2008) 141-170. W. Willems en L. Lucassen, 'Tot besluit. De tweeslachtige stad. Economie, civil society en sociale cohesie', in: Lucassen en Willems (red.), *De krachtige stad,* 248-261.,

17 S. Zukin, 'Urban lifestyles: Diversity and standardisation in spaces of consumption', *Urban Studies* 35 (1998) 825-839; Burgers en Engbersen, *De emancipatieve stad*.

18 Zie J. Rath, A. Bodaar e.a., *Chinatown, Klein Istanbul of toch maar een doorsneebuurt?* (Amsterdam 2009).W. Willems en A. Cottaar e.a., *Een draak met vele gezichten. Chinatown Den Haag (1920-2010)* (Den Haag: 2010).

19 S. Metaal en I. Teijmant, *Het wonder van Westerpark* (Apeldoorn 2008).

20 J. Jacobs, *The death and life of great American cities* (New York 1993 [oorspr. 1961]) 365-366 en 375.

21 R. van Kempen en G. Bolt, *Tussen fysiek en sociaal* (Utrecht 2003).

een buurt waaruit de middenstand en bewoners die kunnen verhuizen wegtrekken, transformeert in een omgeving waar oude en nieuwe bewoners graag wonen en waarin middenstanders opnieuw willen investeren.

Maar bij de ontwikkeling van een buurt zijn meerdere actoren betrokken. We moeten dan denken aan actieve bewoners, ondernemers, maatschappelijke organisaties en de overheid. Het is altijd weer de vraag wie welke rol speelt. Zijn er bepaalde actoren die processen in gang zetten en andere partijen vervolgens meeslepen? Naast de historische vorming van de buurt is daarom de rol van de verschillende actoren een belangrijk aandachtspunt in mijn onderzoek. In het oog hebben voor mensen die verschil kunnen maken voor stadswijken is deze aanpak niet uniek. In het NICIS onderzoek 'De beste krachten zoeken, vinden en … ook inzetten!' ligt de focus in zijn geheel op personen die voor een doorbraak kunnen zorgen. Zij analyseren hun specifieke werkwijze en kijken hoe er voor gezorgd kan worden dat zij slagvaardig kunnen (blijven) optreden.[22] In mijn onderzoek neem ik daarentegen het samenspel van de inzet van deze mensen, gemeentelijk en nationaal beleid, historisch gevormde buurtomstandigheden en de beeldvorming over de wijk onder de loep.

Een proces van revitalisering vat ik dus niet alleen op als het gevolg van beleidsmatig ingrijpen, een *top-down* benadering. Er kan ook sprake zijn van innoverende bewonersinitiatieven of (buurt)economische ontwikkelingen, dus een beweging vanaf onderop. Een combinatie van private, publieke en bewonersinitiatieven leidt dan tot een opwaartse dynamiek in een buurt. En hier is het dat de historische dimensie een bepalende rol kan spelen. Terwijl de materiële kenmerken en sociale structuur van de stad door de geschiedenis heen zijn gevormd, bepaalt de historische dimensie en de beleving van het verleden van de wijk of buurt voor een groot deel ook de uiteindelijke perceptie van een omgeving als leefbaar én de bereidheid om in de buurt te investeren. Om daar vat op te krijgen, is het beroemde boek van Jane Jacobs *The death and life of great American cities* nog altijd richtinggevend. Ondanks alle kritiek erop blijft het een indrukwekkende referentie in huidige studies en debatten over leefbare stadsbuurten.

Jane Jacobs, de levendige stadsbuurt en het lezen van buurten

Jacobs' boek gaat in op het stadsleven in Greenwich Village, New York, de buurt waar ze woonde aan het eind van de jaren vijftig van de twintigste eeuw. De centrale gedachte in dit werk is dat de vitaliteit van een stad of stadsdeel afhangt van de verscheidenheid aan woon-, werk- en leefwijzen. De verschillende manieren van gebruik mogen uiteenlopen, maar ze vullen elkaar in een grote stad altijd op bepaalde punten aan. Zo geven ze de stad of het stadsdeel zijn economische en sociale vitaliteit.[23] Het gaat immers om mensen, functies en gebouwen, om de mate waarin ingezetenen met verschillende achtergronden samen een stad maken. Maar ook om de mate waarin verschillende functies gemixt worden en de mate waarin oude en nieuwe gebouwen de stad een gevarieerd karakter geven.

Jacobs noemt vier indicatoren voor diversiteit: 1. functiemenging (op verschillende tijdstippen zijn er verschillende mensen die een gebied gebruiken), 2. korte huizenblokken (met verschillende routes naar de eindbestemming), 3. oude gebouwen (met

22 Projectleider van dit onderzoek is Prof. dr. Gabriël van den Brink, Tilburg School of Politics and Public Administration, Universiteit Tilburg.

23 Jacobs, *The death and life of great American cities*, 19.

betaalbare ruimte voor startende ondernemers) en 4. concentratie (er is een kritische massa nodig voor stadsleven). Wanneer aan alle vier voorwaarden in een buurt wordt voldaan, zijn er op allerlei tijdstippen mensen op straat ('eyes on the street') waardoor mensen zich veilig voelen in de buurt. Dat is volgens Jacobs cruciaal voor het succes van een stadsbuurt: 'cities are, by definition, full of strangers. […] The bedrock attribute of a successful city district is that a person must feel personally safe and secure on the street among all these strangers.'[24] Het is misschien wel Jacobs' belangrijkste verdienste dat zij de rol van mensen in de buurt zo sterk heeft benadrukt. Het zijn de mensen die door ergens te wonen, te werken of zich te vermaken een buurt tot leven brengen en haar een specifiek karakter geven. Zij kunnen het verschil maken voor de buurt. Of zoals de hedendaagse stadsonderzoeker Charles Landry zegt: 'Het is verbazingwekkend hoe gewone mensen soms het onverwachte waarmaken.'[25]

Op het werk van Jane Jacobs is de nodige kritiek gekomen. Zij zou zich bijvoorbeeld te sterk richten op de ruimtelijke inrichting van een wijk en er vanuit gaan dat het met sociale processen in de buurt wel goed komt als er functiemenging is en een gevarieerde stedenbouw.[26] Haar aandacht gaat minder uit naar de mate waarin mensen kapitaal en cultuur inzetten om de stedelijke omgeving waarin zij leven vorm te geven.[27] Ook zet zij bepaalde aspecten nogal sterk aan. Zo is zij zeer positief over de werking van een verbeterde diversiteit voor het behouden van bewoners voor een buurt en voor het stimuleren van het opknappen van hun huizen. Daar is, onder meer door de bekende socioloog Herbert Gans, tegenin gebracht dat het vertrek van bewoners niet zozeer te maken heeft met de mate van diversiteit, maar met een veranderende levensstijl – en dat renovatie vaak veel kleinschaliger is dan zij doet voorkomen.[28] Jacobs en Gans gaan echter geen van beiden in op de daadwerkelijke beslissing om wel of niet in een buurt te blijven wonen, zoals recentelijk wel is gedaan door Van Vught e.a. en Permentier e.a..[29] Deze laatsten analyseerden de reacties van bewoners op tegenvallende buurtvoorzieningen of een negatief buurtimago. Daaruit blijkt dat mensen kunnen reageren door de buurt te verlaten en te verhuizen, of door er juist te blijven wonen, maar zich dan wel actief bezig te houden met een verbetering van de situatie. Hoe meer mensen zich verbonden voelen met de buurt en hebben geïnvesteerd in een huis en sociale contacten, hoe hoger de kans dat zij besluiten te blijven en zich in te zetten voor een positieve ontwikkeling van hun leefomgeving.[30] Wanneer de huidige bewoners inderdaad dat laatste doen zodra er sprake is van een achteruitgang van hun woonomgeving, wordt het mogelijk om (potentieel) verval te keren en een stabiele situatie of opwaartse ontwikkeling in te zetten.

Ook wordt uit het werk van de critici van Jacobs niet geheel duidelijk hoe buurtbewoners sociaal en cultureel kapitaal gebruiken, hoe dat hun beeld van de buurt bepaalt

24 Ibidem, 38.
25 Charles Landry in reportage 'Doe het zelf. Zelfverzonnen in Den Haag.' *Westdoc*, 3 juli 2011, TVWest.
26 Zie bijvoorbeeld H. J. Gans, 'Urban vitality and the fallacy of physical determinism', in: idem, *People and plans. Essays on urban problems and solutions* (New York 1968) 25-33. T. Blokland, *Oog voor elkaar* (Amsterdam 2009).
27 S. Zukin, *Naked city. The death and life of authentic urban places* (Oxford 2010) 17.
28 Gans, 'Urban vitality and the fallacy of physical determinism', 31.
29 M. van Vught e.a., 'The exit of residential mobility or the voice of political action? Strategies for problem solving in residential communities', *Journal of Applied Social Psychology* 33 (2003) 321-338; M. Permentier e.a., 'Behavourial responses to neighbourhood reputations', *Journal of Housing Built Environment* 22 (2007) 199-213.
30 Permentier e.a., 'Behavourial responses to neighbourhood reputations'.

en hoe dat is gerelateerd aan buurtontwikkelingen. In mijn onderzoek streef ik ernaar meer licht te werpen op juist deze relatie, waarbij we bredere maatschappelijke ontwikkelingen, de historische vorming van de buurt, het imago daarvan en overheidsinmenging bestuderen. Jane Jacobs stelt dat je de straat op moet gaan om een buurt te leren kennen; dat je dus moet kijken hoe mensen een buurt gebruiken, met wie zij contact hebben, waar zij elkaar ontmoeten, welke activiteiten er gedurende de dag zijn. Daarbij moet ook oog zijn voor onverwachte gebeurtenissen, activiteiten of kleine signalen. Niet alleen de prijs van huizen, de soorten winkels en hun bezoekers, maar ook een artikel over de buurt in een krant kan op veranderingen in de buurt duiden. Het lijkt een simpele methode, die feitelijk iedereen zou moeten toepassen die een buurt wil leren kennen. Toch wordt deze in stedelijk onderzoek, beleid en planning weinig toegepast. De meeste onderzoeken van NICIS bestaan weliswaar uit een kwantitatief (statistische analyses) en een kwalitatief deel (vaak interviews of focusgroeps), maar alleen in een klein aantal gevallen worden ook observaties en waarnemingen in de buurt zelf bij de analyse betrokken.

In stadshistorische studies ligt de focus vaak op sociaal-economische en politieke ontwikkelingen in de stad en minder op specifieke buurten; en eerder op groepen dan op individuen. De persoonlijke betrokkenheid van bewoners bij de buurt en hun beleving daarvan zijn echter belangrijke factoren bij de ontwikkeling van de buurt. In ons onderzoek combineren we daarom inzichten en methoden uit de sociale wetenschappen met die van stadsgeschiedenis, om zo te kunnen doorgronden hoe bewoners bepaalde stedelijke, politieke en economische ontwikkelingen ervaren, hoe zij terugkijken op eerdere veranderingen en perioden en hoe dat doorwerkt in het heden. Dit ligt in het verlengde van een tendens binnen de stadsgeschiedenis die opvallende raakvlakken vertoont met die van Jacobs en waarin de stad wordt beschouwd als een soort roman en de stadshistorici inventief gebruik maken van literaire technieken. In deze aanpak fungeert de visueel waarneembare stad als bron en als duiding voor historische kennis. De onderzoeker gedraagt zich daarbij als stadsflaneur: iemand die door de straten loopt en oog heeft voor details. Naast geschreven bronnen, statistieken en romans uit een bepaalde tijd gebruiken de 'flanerende' historici visuele beelden van de stad om deze op een hermeneutische manier te benaderen. Aan de hand van illustraties uit een bepaalde periode (kaarten, tekeningen, foto's) maar ook bijvoorbeeld adresboeken wordt zo nauwkeurig mogelijk nagegaan hoe een straat of buurt er heeft uitgezien. Door de omgeving in zich op te nemen en die waarnemingen te combineren met historische data over winkels, woningen, plaatsen van vermaak en ontspanning en bewoners leert de 'geletterde flaneur' de stad kennen en wekt hij het dagelijks leven dat zich daar in het verleden afspeelde weer tot leven.

Karl Schlögel is de bekendste hedendaagse historicus die deze benadering toepast.[31] Hij laat voor Midden- en Oost-Europese steden zien dat voor het begrijpen van hun ontwikkeling en de rol die verschillende gebeurtenissen daarbij speelden, het essentieel is om door de stad te lopen en deze te lezen als een opengeslagen roman of geschiede-

31 Zie voor een uitgebreide bespreking van deze benadering en het werk van Schlögel in het bijzonder: E. Taverne, 'Roman van de geschiedenis, geschiedenis als roman. Karl Schlögels bijdrage aan Europese stadsgeschiedenis', *Stadsgeschiedenis* 5 (2010) 189-207. De aanpak is geworteld in een langer bestaande traditie. Walter Benjamin beschreef zijn observaties van het stedelijk leven en het belang daarvan al in de jaren dertig van de twintigste eeuw.

nisboek.[32] Geïnspireerd door deze methoden, gebruik ik ook zelf wandelingen en fietstochten door buurten, op verschillende momenten en via verschillende routes, evenals historische foto's van de buurt uit de beeldbanken van stadsarchieven als bronnen voor de analyse van de ontwikkeling van stadsbuurten. De combinatie van hedendaagse buurtverkenningen met historisch beeldmateriaal maakt het mogelijk om te vergelijken wie er in een buurt wonen, of het een gewilde buurt is, hoe het dagelijks leven eruitziet, of woon- en werkfuncties gecombineerd worden, en of opvallende veranderingen door de tijd zijn waar te nemen.

Revitaliserende buurten onder de loep

Concreet heb ik voor mijn onderzoek drie stadsbuurten geselecteerd: het Regentessekwartier in Den Haag, Zuilen in Utrecht en het Willemskwartier in Nijmegen. Het belangrijkste criterium voor deze selectie was dat zij zich volgens menig betrokkene in een ontwikkelingsproces bevinden – met een zekere kans op een positieve uitkomst. Ook moest het gaan om vooroorlogse buurten, zodat het mogelijk was de historische vorming ervan te bestuderen. Verder moest de buurt in één van de bij het project betrokken steden liggen.

Het Haagse Regentessekwartier ontstond vanaf rond 1880 als een van de eerste uitbreidingen buiten de singelgrachten. Naast de gasfabriek en vuilnisopslag die er al waren gevestigd, verrezen woningen voor een mix van bewoners. De arbeiders van de fabrieken namen hun intrek in arbeiderswoningen in kleine straatjes. Fabrieksdirecteuren, ambtenaren, dokters en notarissen woonden iets verderop in statige panden aan chique brede lanen. In de jaren zeventig en tachtig van de twintigste eeuw vonden grootschalige veranderingen plaats. De buurt werd een doorgangswijk, maar ook onderdeel van stadsvernieuwingsprojecten. Onzekerheid over sloop en nieuwbouw, in combinatie met een steeds grotere groep tijdelijke bewoners, leidde ertoe dat steeds meer bewoners vrij anoniem in de buurt leefden en weinig gaven om hun leefomgeving. De woningen en openbare ruimte raakten in deze periode vervallen en vervuild. Vanaf de jaren negentig zijn panden opgeknapt en hebben oude gebouwen nieuwe functies gekregen. Het voormalige zwembad is bijvoorbeeld dienst gaan doen als theater. Zo rond het jaar 2000 vond er een echte kentering plaats: er kwamen meer gezinnen in de wijk wonen, het Regentessekwartier kreeg de naam hip en *upcoming* opgeplakt, terwijl een groep actieve bewoners probeerde om niet langer te denken in termen van problemen, maar de nadruk legde op de mooie plekken van de wijk.

In Utrecht ontstond Zuilen ook als gevolg van stadsuitbreiding. Alleen niet van de stad, maar van de gemeente Zuilen. Na vestiging van de staalfabrieken Demka en Werkspoor werd rond 1905 naar Engels voorbeeld een tuinstaddorp gebouwd voor de werknemers van de fabrieken. De fabrieksarbeiders namen hun intrek in rijtjeswoningen met voor- en achtertuin. Kantoorpersoneel en de directeuren trokken in wat groter opgezette vrijstaande huizen. In alle straten kwamen jong aangeplante bomen. De aangrenzende gebieden waren nog onbebouwd polderlandschap. Door uitbreiding van de stad Utrecht en de bouw van nieuwe delen van de wijk kwam daar in de loop van de jaren verandering in. In 1954 grensden de buitenste Utrechtse wijken aan Zuilen

32 K. Schlögel, *Steden lezen. De stille wording van Europa* (Amsterdam 2008).

Afbeelding 1: Het Haagse Regentesseplein met op de achtergrond het terras van Café Emma, juli 2010 (foto: Miriam van de Kamp).

en werd de wijk onderdeel van de grote stad. De fabrieken Demka en Werkspoor beleefden in de naoorlogse periode gouden tijden. Om al het werk aan te kunnen, haalden zij steeds meer arbeiders van ver weg. Zo kwamen er eerst Polen, Duitsers, Luxemburgers en Hongaren werken; later volgden Italianen, Spanjaarden en weer later Grieken, Turken en Marokkanen. Economisch zwaar weer en hevige concurrentie leidden in de jaren zeventig en tachtig van de twintigste eeuw echter tot sluiting van de fabrieken. Dit trok een zware wissel op de wijk Zuilen. Draagkrachtige bewoners trokken uit de wijk. Laaggeschoolde bewoners die voor een deel ook de Nederlandse taal niet machtig waren, bleven achter. In de jaren negentig sloegen de gemeente, de woningbouwcorporatie en projectontwikkelaars de handen ineen om de negatieve spiraal waar Zuilen in verkeerde te doorbreken. De arbeiderswoningen van het oorspronkelijke tuinstaddorp werden gerenoveerd en aangepast aan de woonbehoeften van de eenentwintigste eeuw. In slechte staat verkerende naoorlogse flats en woonblokken werden gesloopt en maakten plaats voor nieuwbouw van eengezinswoningen en appartementen voor een hoger marktsegment. De ligging aan de Vecht en het groene karakter van de buurt werden hersteld en benadrukt. Oorspronkelijke bewoners van het oude Zuilen evenals nieuwe jongere bewoners ontplooiden verschillende initiatieven voor het ontmoeten van buurtbewoners en het behoud van cultureel erfgoed in de wijk.

Het Nijmeegse Willemskwartier is de jongste van de drie (opgetrokken vanaf 1910), maar ook gebouwd als uitbreiding voor de stad en opgezet met brede lanen en wo-

Afbeelding 2: De gerenoveerde arbeiderswoningen van het oorspronkelijke tuinstaddorpgedeelte van Zuilen, oktober 2010 (foto: Miriam van de Kamp).

ningen met tuinen. Net als het Haagse Regentessekwartier werd de wijk pal naast de stadsbelt gebouwd, met een mix van ruime statige boven- en benedenwoningen aan de centrale weg door de wijk en daarachter kleine eengezinswoningen. In de jaren zeventig en tachtig veranderde de samenstelling van de wijk. Er kwam een grote instroom op gang van bewoners met een niet-Nederlandse afkomst en later ook studenten. In deze periode vond ook de eerste ronde stadsvernieuwing plaats. Een deel van de woningen uit het bezit van de woningbouwvereniging was slecht onderhouden, terwijl ook een aantal fabrieken sloten en gesloopt werden. Voor beide kwam nieuwbouw in de plaats. Dit had tot gevolg dat een aantal bewoners van de volkswijk tijdelijk buiten de wijk moest gaan wonen. Een groot deel van deze bewoners keerde uiteindelijk niet terug. In de jaren negentig paste de gemeente een spreidingsbeleid toe op de wijk. Nieuwe bewoners werden gescreend. Jonge hoogopgeleide bewoners werden welkom geheten, met als doel de bevolkingssamenstelling van de wijk meer in evenwicht te brengen. Ook werd sterk ingezet op het voorkomen van concentraties van allochtone bewoners in bepaalde straten. In 2004 volgde een tweede ronde stadsvernieuwing, die zich voltrok in de daarop volgende tien jaar. Er kwamen meer koopwoningen, er werden plannen gemaakt voor de renovatie van een monumentaal deel van de wijk en de activiteiten van verschillende buurthuizen in de wijk werden geclusterd. Dit leidde tot de bouw van een modern, multifunctioneel gebouw met tal van voorzieningen middenin de wijk.

De drie onderzoeksbuurten kennen dus ieder een eigen geschiedenis, maar vertonen

Afbeelding 3: De kop van de centrale Willemsweg in het Nijmeegse Willemskwartier, november 2010 (foto: Miriam van de Kamp).

ook een aantal overeenkomsten. Om de lange termijnontwikkeling alsmede de recente processen in deze buurten te analyseren, maken we gebruik van zowel kwantitatieve als kwalitatieve bronnen. Statistieken over het vertrek en de komst van bewoners, de ontwikkeling van de huizenprijzen en inkomens en het aantal meldingen van overlast geven een objectief beeld van veranderingen in een buurt. Dan gaat het erom hoe slecht of goed een buurt het doet in vergelijking met andere buurten in de stad en in andere steden. Met zulke gegevens valt echter nog geen antwoord te geven op de vraag: wanneer kunnen we spreken van een achteruitgang van een buurt of juist het tegenovergestelde, van het weer in de lift zitten? Mensen blijken aanzienlijk te verschillen als het gaat om wat zij ervaren als een veilige, dan wel een aantrekkelijke buurt.[33] Talja Blokland heeft in haar werk laten zien dat bewoners verschillen in wat zij als veilig en ongewenst ervaren, waardoor het begrip 'aantrekkelijke wijk' niet eenduidig is.[34] Sommige bewoners waarderen de 'rauwe' stedelijke rafelranden en zien deze als onderdeel van het wonen in een stad. Andere bewoners voelen zich door mensen met afwijkende levensstijlen juist onveilig. Een 'leuke' buurt hoeft ook niet perse een 'veilige' buurt te zijn.[35] Bewoners van een buurt die buitenstaanders als problematisch aanduiden, kunnen toch heel gelukkig zijn met de straat waarin zij wonen en waar zij bijvoorbeeld regelmatig contact met de buren hebben. Levendige stadsbuurten, zoals beschreven

33 Reijndorp 'Een parade van concepten'. Blokland, *Oog voor elkaar*.
34 Blokland, *Oog voor elkaar.*
35 Ibidem, 226.

door Jane Jacobs, kunnen daarentegen ook hun mindere kanten hebben. Bewoners kunnen overlast ervaren van mensen die 's nachts terugkeren van het uitgaan, maar ook van (zwaar) autoverkeer. Niet alleen het beeld van bewoners over wat een aantrekkelijke buurt is verschilt, ook beleidsmakers, stadsplanners, journalisten en onderzoekers houden daar uiteenlopende visies op na.

In mijn onderzoek worden de objectieve data daarom aangevuld, verklaard en genuanceerd aan de hand van interviews, observaties, berichten in de media, foto's en andere beeldillustraties, verhalen van buurtbewoners op buurtfora en archiefmateriaal over de buurt. Na een eerste grove analyse van de historische ontwikkeling van de buurt op basis van secundaire literatuur en de kenmerken van de buurt (op basis van statistisch materiaal en gemeentelijke wijkinfo en rapporten) ben ik de wijk gaan verkennen en in gesprek gegaan met mensen die in de buurt werken, wonen of er beleid voor maken. Om enige systematiek aan te brengen in de observaties in de wijk heb ik op de volgende zaken gelet: bouwstijlen en bouwperiodes, de staat van de huizen, winkels en de publieke ruimte, wie er op straat aanwezig is en welk gevoel dat uitstraalt (spanningen, vriendelijkheid), hoe mensen in de publieke ruimte met elkaar omgaan en of de wijk een eenduidig karakter toont of dat verschillende delen een ander sfeer en inrichting kennen. Met deze aanpak zijn zowel zichtbare recente veranderingen in de wijk als historische fysieke kenmerken in kaart te brengen. Deze kunnen worden vergeleken met beleidsplannen, vanuit de vraag of het effect daarvan zichtbaar is. Geeft de buurt eenzelfde indruk als de cijfers op papier? En wat is er veranderd als we dat vergelijken met historisch beeldmateriaal over de buurt?

Via de gemeentelijke ambtenaren die betrokken zijn bij dit project, ben ik in contact gekomen met sleutelpersonen in de buurt, zoals wijkmanagers, welzijnsmedewerkers, ondernemers en bestuursleden van de bewonersorganisatie. Ik heb hen geïnterviewd over hun beeld van de buurt, de ontwikkelingen daarbinnen, hun betrokkenheid daarbij en wat in hun ogen belangrijke gebeurtenissen en personen zijn geweest. Deze sleutelpersonen op wijkniveau hebben mij op hun beurt in contact gebracht met bewoners en andere belangrijke spelers in de buurt. Ook via nieuwsbrieven en artikelen over de buurt kwam ik de namen van betrokken buurtbewoners en professionals op het spoor. Bij de bewoners heb ik naast de eerder genoemde thema's ook gevraagd of zij zich thuis en veilig voelen in de buurt, waardoor dat komt en of zij actief zijn in de buurt. Per wijk heb ik zo een mix van bestuurders, welzijnsprofessionals, bewoners en, in iets mindere mate, ondernemers kunnen spreken over hun beeld en beleving van de buurt. De interviews bieden inzicht in de vraag of er door de betrokkenen daadwerkelijk een kentering wordt waargenomen, wanneer, waar dat volgens hen aan ligt en wie daarbij een rol speelt.

De komende tijd zal ik mij richten op de analyse van mediaberichtgeving over recente buurtontwikkelingen, vanaf de start van het ingezette beleid tot aan 2010. Ik bekijk welk nieuws over de buurt wordt verslagen, wanneer dat gebeurt, wat de toon van de artikelen is en wie er aan het woord wordt gelaten of wordt genoemd. Na de analyse hoop ik te kunnen vaststellen of er een verband is tussen door publieke partijen ingezette ontwikkelingen, mediaberichtgeving en het beeld dat bewoners hebben van de buurt.

Buurten lezen in beelden, cijfers en verhalen: een eerste reflectie

In tegenstelling tot veel stadshistorisch onderzoek gaat het mij om het traceren van ontwikkelingen die duidelijk geworteld zijn in het verleden, maar die ook in het heden nog altijd een rol spelen en waarneembaar zijn. Dat wordt bijvoorbeeld mogelijk door in gesprek te gaan met ervaringsdeskundigen, mensen die in de buurt wonen en de ontwikkeling ervan een tijdlang hebben meegemaakt. Die ervaringsdeskundigen zijn natuurlijk bewoners, maar ook professionals (welzijnswerkers en dergelijke), beleidsmakelaars en makelaars. In de gesprekken worden ontwikkelingen zoals beschreven in beleidsdocumenten en wijkmonitoren getoetst aan wat bewoners zelf hebben ervaren. Wat was hun beeld toen zij twee, tien of twintig jaar geleden in de buurt kwamen wonen? Wat is er in de tussentijd veranderd, of is er volstrekt geen sprake van een eenduidig ervaren verandering? Sommige professionals werken al een langere periode in de wijk. Ook aan hen heb ik gevraagd hun beeld te schetsen van toen zij in de buurt kwamen werken en hoe zij er nu tegenaan kijken. Niet alleen leidden die reflecties vaak tot interessante inzichten, het bleek dat nogal wat professionals in het begin een tamelijk negatief beeld van een buurt hadden, terwijl dat nu vaak veel genuanceerder ligt of is omgebogen naar een positieve visie. Door zulke denkexercities uit te voeren, kwamen zij ook zelf gedurende de gesprekken tot een aantal nieuwe denkbeelden over bepaalde processen in een buurt. De dagelijkse praktijk biedt niet altijd de gelegenheid om te reflecteren op ontwikkelingen door de tijd, terwijl een vraaggesprek daar wel de kans toe biedt.

Zeker in buurten die eerder negatief dan positief in de publiciteit komen, waar veel verschillende aanpakken worden toegepast en daardoor veel professionals actief zijn, is het niet altijd makkelijk om bewoners te vinden die bereid zijn hun verhaal te vertellen. Velen bleken argwanend. Waarom willen jullie met mij praten? Zijn jullie van de gemeente? Waar is dit goed voor? Of zij hadden al aan meerdere onderzoeken meegewerkt zonder dat zij daar ooit iets van terug hadden gezien. Mijn onafhankelijke achtergrond als onderzoeker van een universiteit in combinatie met het leggen van contact via sleutelfiguren in de wijk, leidde uiteindelijk toch tot gesprekken. Enige kennis over het verleden van de buurt bleek een belangrijk voordeel bij het winnen van vertrouwen van de bewoners met wie ik sprak. Het gaf hen een soort erkenning ('onze geschiedenis doet er blijkbaar wel toe'), waardoor mensen bereid waren om meer en open over ontwikkelingen in de buurt te vertellen. Veel bewoners die lang in de buurt woonden en veelal ouder waren, klaagden erover dat vooral professionals van de gemeente deze historische kennis missen. Zij zouden daardoor beslissingen nemen die niet logisch aansloten bij de historie of die, gezien die geschiedenis, als kwetsend werden ervaren. Het op de hoogte zijn van de historische ontwikkeling en die als inzet gebruiken bij interviews vormt dus duidelijk een pluspunt in multidisciplinair onderzoek.

In het Nijmeegse Willemskwartier, spraken de bewoners bij hun buurtgevoel over de houding van de typische Willemskwartierder. Open staan voor elkaar, actief zijn in de buurt, maar wel scherp van de tongriem gesneden en recht voor zijn raap. Ook veel bewoners van het Utrechtse Zuilen noemen de historisch gegroeide sociale structuur als pluspunt van hun wijk. Velen voerden het aan als een argument om juist in die wijk te willen wonen en niet in een moderne nieuwbouwwijk. Daar zou het aan sociale verbanden ontbreken, waardoor er allerlei activiteiten nodig waren en ontmoetingen

Afbeelding 4: Revitaliserende vooroorlogse stadsbuurt. Gerenoveerde huizen staan te koop, terwijl steigers laten zien dat andere huizen nog worden opgeknapt, Utrecht, augustus 2010 (foto: Miriam van de Kamp).

moeten worden gearrangeerd tussen verschillende wijkbewoners. In oude wijken zou dat veel gemakkelijker verlopen.

Dat is een groot verschil tussen het Willemskwartier en Zuilen en het Regentessekwartier. In die laatste twee wijken is minder gesloopt en zijn daardoor veel meer fysiek historische elementen die duidelijk onderdeel zijn van het buurtgevoel. Fysieke elementen zijn vaak ankerpunten, omdat mensen elkaar daar ontmoeten of omdat ze er trots op zijn. Veel bewoners van het Haagse Regentessekwartier noemen bijvoorbeeld het Regentesseplein met zijn statige huizen de mooiste plek van hun wijk. Ook café Emma, dat al jaren aan het plein zit, is volgens hen onlosmakelijk verbonden met de buurt. In het Utrechtse Zuilen fungeren het monument met de inscriptie 'Als gemeente opgeheven - Als gemeenschap gebleven', het Julianapark en het oude stadhuis op dezelfde manier.

Zowel voor makelaars als voor bewoners bleek een karakteristieke historische bouwstijl een belangrijke factor voor het op gang brengen van een positieve ontwikkeling in een buurt. Vooral vooroorlogse bouwstijlen zijn erg populair in Nederland. In veel steden zijn wijken met deze woningen zeer geliefd, met name wanneer ze rondom het centrum liggen. Nu zulke huizen voor veel nieuwe bewoners nauwelijks meer te betalen zijn, kijkt men ook naar wijken met huizen in dezelfde stijl die iets minder

dichtbij het centrum liggen of nu nog een wat minder goede naam hebben. Zo kunnen wijken die enigszins in verval zijn geraakt, maar wel woningen hebben in een vooroorlogse bouwstijl, langzaam weer in trek raken. In de perceptie vormt een historische bouwstijl dus een factor van belang, wat het idee weerlegt dat de aandacht altijd uitgaat naar moderne nieuwbouwwoningen. Dat woningen in een bepaalde vooroorlogse bouwstijl onderdeel zijn van een bepaalde geschiedenis werkt als een magneet op veel vestigers. Zo'n buurt vertelt een verhaal waar nieuwe bewoners graag deel van uitmaken.[36] Een karakteristieke bouwstijl kan mensen naar een wijk trekken, maar er ook voor zorgen dat zij er zich mee verbonden voelen. Hoe dit proces precies in zijn werk gaat, is nog niet erg duidelijk. Er is daarom meer aandacht nodig voor de rol van een historische bouwstijl van buurten bij de woonbeleving van bewoners. Dat geldt ook voor de relatie tussen een historische gegroeide sociale structuur, een karakteristieke historische bouwstijl en de recente ontwikkeling van de buurt.

Geïnspireerd door Jacobs en Schlögel heb ik lopend en op de fiets de drie onderzoeksbuurten verkend. Die ervaringen hebben me gesterkt in het idee, dat een dergelijke aanpak helpt bij het doorgronden van de sfeer en het zogeheten buurtgevoel. Het gaat erom de buurt te zien op verschillende momenten, via verschillende routes en in verschillende gedaanten. Een buurt is immers niet statisch, maar voortdurend in beweging. Door je als onderzoeker als een stadsflaneur door de buurt te begeven, wordt deze een levend iets. Je krijgt er een beeld en gevoel bij. Je ziet de verschillende bouwstijlen en -perioden of juist de monotone bouwstijl, de monumenten of gebouwen die verwijzen naar een bepaald verleden, de structuur van de wijk: van ruim en groen tot nauw, dichtbebouwd en stadsgrauw. Alles wat je tegenkomt vertelt een verhaal, een verhaal van nu of van langer geleden, een verhaal dat door de tijd heen herschreven is of dat geschrapt is en opnieuw geschreven werd.[37] Natuurlijk dienen de indrukken gestaafd en vergeleken te worden met statistische informatie, rapporten en eerdere onderzoeken over de buurt. Het helpt echter om zulke informatiebronnen kritisch te beoordelen. Zien onderzoekers wel dezelfde ontwikkelingen als buurtbewoners zelf? Zijn buurten wel zo schoon, heel en veilig als gemeentelijke rapporten doen geloven? En worden er geen dingen over het hoofd gezien die van wezenlijk belang blijken?

Het thema van een leefbare stad is niet nieuw. Tegenwoordig is er echter wel sprake van een andere context en lijken de ontwikkelingen elkaar sneller op te volgen dan in het verre verleden. Bovendien is het mogelijk om erover in gesprek te gaan met direct betrokkenen en hebben we veel meer bronnenmateriaal voorhanden. Het is ons doel om dit complexe en dynamische proces te ontrafelen en op een inspirerende en liefst ook innovatieve wijze inzichtelijk te maken voor zowel een sociaalwetenschappelijk als een stadshistorisch publiek.

36 Zie T. de Nijs, 'Clio ten dans gevraagd. Stedenbouw, stedelijke identiteit en geschiedenis', in: Lucassen en Willems (red.), *De krachtige stad*, 220-247, 240-241.
37 Schlögel, *Steden lezen*, 8.